

**Lect. dr. Gina Luminița Scarlat,
Facultatea de Istorie, Filosofie și Teologie,
Universitatea „Dunărea de Jos“ din Galați**

SINTEZA LITURGICĂ BIZANTINĂ: TYPOS – EIKON – PROTOTYPON

Abstract: *The theological reflections on the Sacred Liturgy conducted by St. Mark of Ephesus are a synthesis of Eastern patristic tradition on religious worship, the specifics of his liturgical thinking being founded on apostolic and postapostolic liturgical tradition, on patristic liturgical hermeneutics and on theological concepts formulated and employed in the Orthodox tradition. St. Mark of Ephesus on the hermeneutic-sline of the saints Nicholas Cabasilas and Simeon of Thessalonica, who in their liturgical comments, apart from the theological and spiritual meanings of the stages, gestures and formulas of the Holy Liturgy, they also exposed the Orthodox teaching regarding the Sacrament of the Holy Eucharist in relation to the Roman-Catholic one.*

St. Mark of Ephesus provides a synthesis of terminology in his liturgical explanations rendered by the triad: typos – eikon – prototypon (τύπος – εἰκόν – πρωτότυπον). The Honoured Gifts, consecrated at the anaphora, remain symbols, ie “type and icon” of the Body and Blood of Christ until their transformation [μεταβολήν; μεταποιεῖν] by calling the Holy Spirit, after that becoming the prototype itself. In this liturgical framework “icon” becomes its “prototype”.

In the Orthodox Church, the Sacrament of the Eucharist, far from exhausting its semantic valences is another way through which Jesus Christ teaches us His overwhelming humility. Only in the Holy Liturgy He accepts to be symbolized by two matters like bread and wine mixed with water, and then, through prayer and work of God to become Himself. This eucharistic transformation is an expression of the love of the incarnated Son of God who remains in His creation and sacramentally to help those who love Him to be saved.

Keywords: *St. Mark of Ephesus, Holy Liturgy, the Eucharist, anaphora, transformation, icon, symbol, prototype, prayer.*

Sfântul Marcu Eugenicul al Efesului
[1392-1444/5]

Comentariile la Sfânta Liturghie ale sfântului Simeon al Tesalonicului († 1429) nu a reprezentat și încheierea reflecțiilor liturgice în Biserica bizantină. Vocația hermeneutică a teologilor ortodocși s-a manifestat în diferite perioade istorico-religioase, cu scopul declarat de confirmare și reconfirmare biblică și patristică a dreptei credințe. Eruditul trăitor și mărturisitor al Ortodoxiei, Sfântul Marcu Eugenicul al Efesului are câteva reflecții teologice despre Sfânta Liturghie, în contextul relațiilor tensionate dintre cele două Rome. Sub acest aspect, Sfântul Marcu se situează pe linia hermeneutică a sfinților Nicolae Cabasila și Simeon al Tesalonicului, care în comentariile lor liturgice, pe lângă sensurile teologice și duhovnicești ale etapelor, gesturilor și formulelor Sfintei Liturghii, au expus și înțelegerea ortodoxă a Sfintei Euharistii în raport cu cea romano-catolică. Este important să observăm cum se raportează mitropolitul Marcu al Efesului la tradiția liturgică apostolică și postapostolică, la hermeneutica liturgică patristică, conceptele teologice întrebuițate și motivația hermeneuticii lui liturgice. Toate aceste aspecte revelează specificul cugetării lui liturgice.

Sfântul Marcu al Efesului realizează o sinteză a tradiției patristice răsăritene despre cultul bisericesc ca împlinire a cultului vechi-testamentar și orientare către cel ceresc, veșnic. Tradiția liturgică a Bisericii cunoaște texte în care noțiunile tip/simbol sunt întrebuițate în erminiile euharistice¹. Pentru Sfântul Macarie Egipteanul (sec. IV) pâinea și vinul aduse în biserică pentru săvârșirea Sfintei Taine a Euharistiei erau „antitipul” [έντιπ Ἐκκλησία προσφέρεται ἄρτος καὶ οἶνος, ἀντίτυπον τῆς σαρκὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος] Trupului și Sângelui Mântuitorului Iisus Hristos, iar la Sfântul Chiril al Alexandriei († 444) cultul vechi-testamentar era înțeles simbolic ca *tip* și *umbră* [τύπος-σκιὰ] care prefigurau adevărul revelat al celui neo-testamentar².

1. M. E. Hergehegiu, *Aspecte ale evoluției epiclezei euharistice din anaforele liturghiilor Sfântului Vasile cel Mare și a Sfântului Ioan Gură de Aur*, în rev. „Ortodoxia”, anul XLVII, (1995), nr. 3-4, p. 60-62.

2. Sfântul Macarie Egipteanul, *Cele 50 de omilii duhovnicești*, XXVII, 17., PG 34, 705B; trad. rom. pr. prof. dr. C. Cornițescu, introducere, indici și note, prof. dr. N. Chi-

Sursele la care Sfântul Marcu face apel în scrierile de teologie liturgică, pentru a răspunde, după experiența traumatizantă de la Conciliul de la Ferrara – Florența (1438-1439), poziției catolice despre natura pâinii euharistice, coboară la secolul I. Liturghia Sfântului Iacob, predaniile apostolice și postapostolice sunt cele mai vechi izvoare care atestă armonia de cuget între tradiția liturgică a Bisericii și interpretările lui. Dintre erminiile liturgice, Marcu citează două capitole din *Mystagogia* (8, PG 91, 688BD; 16., PG 91, 693CD) Sfântului Maxim Mărturisitorul în Epistola sa către preotul Gheorghe, din anul 1440, pentru a explica sensul teologic al mării intrări și necesitatea întrebuintării la Sfânta Liturghie a pâinii dospite³, și din erminia liturgică a Sfântului Dionisie Areopagitul (*IB*, III., III., 12., 442D-444AB; 14., 444A), în scrierea despre epicleză⁴. Termenii *azimă – pâine dospită* [ἄζυμον – ἄρτος] sunt discutați analitic, pornind de la compararea tradițiilor liturgice vechi și neostamentare, gândite din perspectiva revelației sub raportul *umbră – adevăr* [σκιᾶ - ἀληθείας], la care se adaugă compararea momentelor din Liturghia bizantină, ante și post epicletice. Îl alege special pe Sfântul Maxim, ca reper patristic, pentru că el a avut, după cum și menționează, o cunoaștere deplină a tradiției apusene, datorită șederii lui temporare la Roma. Din punct de vedere al istoriei interpretării actelor liturgice, se constată că Marcu al Efesului nu modifică semnificațiile teologice ale momentelor liturgice la care se referă, ma-

țescu, *PSB* 34, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1992, p. 221; Sfântul Chiril al Alexandriei, *Închinarea și slujirea în Duh și Adevăr*, PG 68, II, 213A; 224A; XVII, 1116D; 1126C; trad. rom. pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, *PSB* 38, *Scrieri* I, Ed. I.B.M.B.O.R., București, 1991, p. 61; 68; 606; 610. Aceeași idee apare și în comentariile la Psalmii 24, 10, PG 69, 849B, trad. rom. pr. prof. dr. Dumitru Stăniloae, în rev. „Mitropoli Olteniei”, 1989, nr. 6, p. 117; *Psalmul* 43, v. 20, în rev. „Mitropoli Olteniei” (1990), nr. 4-6, p. 168.

3. Sfântul Marcu Eugenicul, *Epistola aceluiași mitropolit al Efesului către un preot cu numele Gheorghe, trimisă în Methoni*, în vol. Sfântul Marcu Evgenicul, „Opere”, vol. 1, ed. gr.-rom., trad. rom., Marcel Hancheș, Cristian Chivu, Cornel Coman, Adrian Tănăsescu, Cristina Rogobete, Emanuel Dumitru, Marios Pilavakis, Caliope Papa-cioc, Ed. Pateres, București, 2009, p. 282/283-290/291.

4. Idem, *Că nu numai din rostirea cuvintelor Stăpânului se sfințesc dumnezeieștile daruri, ci din rugăciunea de după acestea și din binecuvântarea preotului cu puterea Sfântului Duh*, PG 160, 1088BC, trad. rom., în vol. Sfântul Marcu Evgenicul, „Opere”, vol. 1, p. 400/ 401-402/ 403.

nifestând stabilitate semnatică față de explicațiile maxime [intra-rea arhierului în biserică și intrarea cu Cinstitele Daruri] și dionisiene [rugăciunea euharistică, arătarea Sfintelor Taine și împărtășirea]. Mai există o referință la tipul de exegeză liturgică antiohiană, introdusă în text pentru a exprima diversitatea interpretărilor din interiorul tradiției ortodoxe care întregesc profilul hermeneuticii liturgice răsăritene (*Epistola către preotul Gheorghe*, 3). În altă scriere, Marcu Eugenicul al Efesului aduce în prim plan cărțile de cult (*Liturghierele*) ca surse ale hermeneuticii lui liturgice⁵, evidențiind relația text – comentariu, pe baza înțelegerii că textul liturgic fiind intenționat semnatificat teologic de la începutul constituirii până la finalizarea lui, determină primul nivel al înțelegerii, remarcat de toți comentatorii lui, dar transmis cu particularitățile proprii personalității lor. La acest procedeu a recurs și Sfântul Simeon al Tesalonicului în primul său comentariu la Sfânta Liturghie.

Typos, eikon și prototypos liturgic.

Ceea ce caracterizează hermeneutica liturgică a mitropolitului Marcu al Efesului sunt trei concepte teologice întâlnite în literatura patristică în exegeza biblică [*typos – eikon*] și în iconologie [*prototypon – Sfântul Vasile cel Mare; Teodor Studitul*]. Primele două concepte sunt folosite în hermeneutica liturgică de comentatorii care interpretează dimensiunea simbolică a Sfintei Liturghii [îndeosebi la Teodor al Mopsuestiei și la Sfinții Dionisie Areopagitul și Maxim Mărturisitorul]. Marcu al Efesului realizează o sinteză terminologică în explicațiile lui liturgice, redată prin triada: *typos – eikon – prototypon* [τύπος – εἰκὼν – πρωτότυπον]. Cinstitele Daruri afierosite la Proscomidie, pentru că anticipează prefacerea lor prin epicleza pnevmatică, sunt „tip și icoană” a Trupului și Sângelui Domnului, în conformitate cu noțiunea de „antitip” [ἀντίτυπα] întrebuițată de Sfântul Vasile cel Mare în anaforaua Liturghiei care-i poartă numele, înainte de epicleză⁶. Această ex-

5. *Ibidem*, p. 386/387-406/407.

6. *Idem*, *Epistola aceluiași mitropolit al Efesului către un preot cu numele Gheorghe...*, p. 286/287; Sfântul Vasile cel Mare, *Dumnezeiasca Liturghie*: „... îndrăznind, ne apropiem de Sfântul Tău jertfelnic și, punând înainte cele ce închipuiesc [καὶ

plicație este un răspuns teologic la o critică adusă de romano-catolici față de cinstirea Darurilor înaintea prefacerii lor, la momentul ieșirii cu Cinstitele Daruri. Sfântul Marcu face o analogie între cinstirea Darurilor cu valoare de simbol al Sfintelor Taine și sfintele icoane care sunt și ele „icoane” ale „prototipurilor”, așadar nu realități, ci indicii ale realităților. Cinstitele Daruri sunt „icoane” ale realității euharistice, care vor deveni însuși „prototipul” indicat, la momentul prefacerii⁷. Față de Nicolae al Andidei care a comparat Sfânta Liturghie cu o icoană a mântuirii, Sfântul Marcu integrează gândirea iconologică de tip studit⁸ în explicarea cinstei acordate de Biserică Darurilor afierosite. Spre deosebire de icoană care nu-și schimbă natura, ci devine prin sfințire un mediu de manifestare a harului dumnezeiesc care-i ajută pe cei ce se roagă, cinstitele Daruri rămân simboluri, adică „tip și icoană” până la prefacerea [μεταβολήν; μεταποιεῖν] prin chemarea Duhului Sfânt, după care devin prototipul însuși. În acest cadru liturgic, „icoana” devine „prototipul” ei.

Pentru că și momentul prefacerii Darurilor s-a transformat în punct de divergență doctrinară, Sfântul Marcu răspunde concepției romano-catolice care-l identifica cu rostirea cuvintelor de instituire, evidențiind sursele Sfintei Liturghii, care conțineau epicleza Duhului Sfânt după cuvintele de instituire (Liturghia apostolică transmisă de Clement al Romei, Liturghiile Sfinților Vasile cel Mare și Ioan Gură de Aur). Argumentele sfântului Marcu sunt fundamentate pe relația dintre Iisus Hristos și Duhul Sfânt care se manifestă și în plan liturgic. Invocă necesitatea conlucrării slujitorilor sfințiți cu „puterea” Duhului Sfințitor. Un alt argument se referă la întruparea Domnului,

προθέντες τὰ αντίτυπα] Sfântul Trup și Sfântul Sânge al Hristosului Tău, Ține ne rugăm ...”, ed. F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western being the texts original or translated of the principal liturgies of the Church*, vol. I, Eastern Liturgies, The Clarendon Press, Oxford, London, 1896, p. 329; trad. rom., *Liturghier* [ed. 2000], p. 232; Nicolae I. Popovici, *Epicleza euharistică*, p. 239.

7. Sfântul Marcu Eugenicul, *Dovedire a arhiepiscopului Marcu al Efesului...*, p. 386/387.

8. Gândirea iconologică a Sfântului Teodor Studitul este exprimată în scrierile sale antiiconoclaste, cf. Teodor Studitul, *Iisus Hristos, prototip al icoanei Sale*, trad. rom., diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, Sf. Mănăstire Ioan Botezătorul, Alba Iulia, 1994.

al cărui trup a fost alcătuit de Duhul Sfânt în Sfânta Fecioară Maria (cf. *Lc 1, 35*)⁹.

Textul hrisostomic care a generat o amplă discuție, la nivel de specialiști, despre presupusa prefacere a Cinstitelor Daruri la rostirea de către preot a cuvintelor de instituire (*Omilia despre vânzarea lui Iuda, I, 6., PG 49, 380*) are la Marcu o interpretare diferită de cea a lui Nicolae Cabasila. Cunoscând cele două tipuri de exprimări ale Sfântului Ioan Hrisostom despre momentul prefacerii euharistice, teologii bizantini n-au evitat acel text întrebuițat ca argument de teologii romano-catolici în susținerea prefacerii euharistice la rostirea cuvintelor de instituire. Dacă la Nicolae Cabasila cuvintele Mântuitorului erau înțelese ca temei al prefacerii euharistice, la Marcu Eugeniceul își găsește explicația în conformitate cu logica relației *tip / icoană – prototip* integrată în hermeneutica Sfintei Liturghii. Ierarhul grec continuă o tradiție bizantină mai veche în privința integrării în hermeneutica liturgică a principiilor iconologiei, favorizată de caracterul simbolic al icoanei și al Sfintei Liturghii. În secolul al XI-lea, Nicolae al Andidei a aplicat acest procedeu în comentariul său liturgic, iar în secolul al XIV-lea, Simeon al Tesaloniceului în ambele comentarii la Sfânta Liturghie, cu diferențe de terminologie. Principiul hermeneutic al sfântului Marcu, dezvoltat din rugăciunea euharistică a Sfântului Vasile cel Mare, este cel al sinergiei dintre *dynamis*-ul cuvintelor de instituire, care au o eficacitate perpetuă și lucrarea preotească de invocare a Duhului Sfânt, fără de care nici o Sfântă Taină nu se poate săvârși¹⁰. Sfântul Marcu își întărește argumentele cu un text din cartea *Despre preoție* (III.4, PG 48, 642) a Sfântului Ioan Gură de Aur, care atestă epicleza după cuvintele de instituire¹¹.

Pentru prima dată în hermeneutica liturgică bizantină, Sfântul Marcu al Efesului dezvoltă problema naturii harului datorită căruia Cinstirele Daruri se prefac în Trupul și Sângele Domnului. În *Capitole silogistice împotriva ereziei akindiniștilor și a latinilor*, demonstrează cu harul dumnezeiesc prin care se săvârșește o lucrare suprafirească

9. Sfântul Marcu Eugeniceul, *Dovedire a arhiepiscopului Marcu al Efesului...*, 5, p. 396/397.

10. *Ibidem*, p. 396/397-406/407; Nicolae I. Popoviciu, *Epicleza euharistică*, Ed. Nemira, București, 2003, p. 241-243.

11. *Ibidem*, p. 389/399.

este „necreat“ întrucât provine din ființa necreată a lui Dumnezeu. În capitolul *Despre harismele duhovnicești*, se întreabă retoric: „Dacă harul dumnezeiescului Duh Care vine peste Taine le preface în Trup și Sânge îndumnezeit, cum va fi creatură Cel care poate face în chip supranatural lucruri atât de mari?“, continuând imediat cu constatarea: „Dacă îndumnezeirea ar fi o sămânță naturală aruncată [în om], atunci n-am mai avea nevoie de o renaștere, nici de celelalte Taine, din care vine peste cei cu viață curățită harul dumnezeiesc“¹². Logica demonstrației seamănă foarte mult cu gândirea Sfântului Atanasie cel Mare, din scrierile antiariene. Dacă Nicolae Cabasila nu a integrat în teologia sa euharistică învățătura palamită despre energiile necreate, acest lucru l-a realizat Sfântul Marcu al Efesului. Identificând în har energia dumnezeiască necreată care preface prin epicleză Sfintele Daruri, a explicat modul în care prin Sfânta Taină a Euharistiei creștinul se unește cu firea umană îndumnezeită a Mântuitorului Iisus Hristos, despre care a scris în secolul al V-lea, în alți termeni, și Sfântul Chiril al Alexandriei.

Asemenea teologilor bizantini, Nicolae Cabasila și Simeon al Tesalonicului care au reacționat față de anumite concepții teologico-liturgice romano-catolice *sine ira et studio*, Sfântul Marcu Eugenicul a văzut în considerațiile latine despre harul creat o culpă de interpretare față de textul biblic revelat. Reacția sa este una hermeneutică, de recitare și reexplicare a textelor dogmatice neotestamentare pentru restabilirea înțelesului lor curat și transmiterea mai departe a adevărului dumnezeiesc nedistorsionat prin neînțelegeri umane. Observația mitropolitului Efesului în privința relației dintre credință și etosul bisericesc este un apel la păstrarea moștenirii apostolice și patristice a dreptei credințe care permite o hermeneutică continuă. „Înnoirea credinței“, ca modificare falsificatoare a ei, aduce cu sine și schimbarea modului de a trăi în Biserică, care se apropie de cel secularizant¹³.

12. Sfântul Marcu Eugenicul, arhiepiscopul Efesului, *Capitole silogistice împotriva ereziei akindiniștilor și a latinilor despre ființa, energiile, lumina și harismele dumnezeiești*, cap. III, 59., p. 263; 64., p. 269, în vol. „Despre Lumina taborică, rugăciunea lui Iisus și curăția inimii. Scrieri filocalice uitate“, trad. rom., diac. Ioan I. Ică jr., Ed. Deisis, ediția a II-a revăzută și adăugită, Sibiu, 2013.

13. Idem, *Epistola aceluiași mitropolit al Efesului către un preot cu numele Gheorghe...*, p. 288/ 289.

Deși în ambele tradiții liturgice, ortodoxă și romano-catolică, există scrieri înălțătoare despre Sfânta Euharistie, trăirea și înțelegerea acestei Sfinte Taine rămâne diferită, în ciuda unor puncte doctrinare comune, dintre care cel mai important este realismul euharistic. Un ortodox nu poate înțelege semnificația adorației Euharistice¹⁴ pentru că, exceptând situațiile speciale, reglementate și de Dreptul canonic, în conformitate cu tradiția hermeneutică patristică scopul săvârșirii Sfintei Euharistii este cuminecarea în cadrul Sfintei Liturghii. Efectul imediat al concepțiilor doctrinare diferite, la care se adaugă și hermeneuticele liturgice confesionaliste, este respingerea din partea Bisericii Ortodoxe a intercomuniunii. Dezacordul doctrinar nu poate crea acord în transmiterea celor sfinte, oricât s-ar clama iubirea, care în concepția patristică răsăriteană este înțeleasă din perspectivă spirituală. Pentru Sfântul Maxim Mărturisitorul, de exemplu, iubirea era sinonimă cu nepătimirea.

Sfânta Euharistie rămâne o temă actuală de reflecție la masa dialogului dintre Biserica Ortodoxă și cea Romano-Catolică. Explicațiile comentatorilor liturgici bizantini ar putea lămuri multe aspecte în privința Sfintei Euharistii, pentru că ele nu exprimă un punct de vedere confesional, ci învățătura deplină a Bisericii.

În Biserica Ortodoxă, Sfânta Taină a Euharistiei, departe de a-și epuiza valențele semantice, reprezintă un alt mod prin care Mântuitorul Iisus Hristos ne învață smerenia Sa copleșitoare. Numai în Sfânta Liturghie acceptă El să fie simbolizat de două materii inerte, pentru ca apoi, prin rugăciune și lucrare dumnezeiască să se facă El însuși. Acea prefacere, care nu se supune legilor fizicii și chimiei, este expresia legii iubirii Fiului lui Dumnezeu întrupat care a rămas în creația Sa și în mod sacramental pentru a-i ajuta pe cei ce-L iubesc să se mântuiască.

14. Ioan Paul al II-lea, *Ecclesia de Eucharistia* (Documente, 35), trad. rom., pr. Wilhelm Dancă, Ed. Presa Bună, Iași, 2003, p. 13-14; 34-35.